

Луговий О.М.

ХРЕСТОНОСНЕ НАЙМАНСТВО У ВІЗАНТІЇ

Військова служба скандинавських хрестоносців у Візантії як історичне явище поєднує в собі ознаки військового найманства, дипломатії та релігійного благочестя. Скандинави бачили її чи не неодмінною складовою частиною хрестового паломництва. Таке відверте поєднання проти лежних прагнень було певною мірою виключенням у середовищі західноєвропейських хрестоносців.

Для сучасників хрестоносні походи були в першу чергу благочестивим заходом задля захисту святих місць, замолення власних гріхів, доведення своєї віри. Мета збагачення як божої відплати за віру у цьому житті була на другому плані у свідомості, хоч, можливо, і на першому у діях. Ідеологія найманців - заробіток або й збагачення шляхом насильства, що тво-

риться в інтересах іншої, не рідної, країни. Як співвідноситься це теоретичне протиріччя із ситуацією, коли найманцем ставав пілігрим чи хрестоносець зі Скандинавії?

Хрестоносні походи та найманство у візантійському війську є цілком синхронними явищами військової історії середньовіччя. Тим не менш, фактично не існує відомих авторів досліджень зв'язку між ними.

Єдиним дослідником цього явища можна вважати ісландського історика варангів - скандинавів у візантійському війську - Сігфуса Бьондаля¹. Втім він спромігся лише ввести в загальну історію варангів деякі випадки, коли до їхнього середовища потрапляли напряму співвітчизники- хрестоносці. До того ж його спостереження, взяті загалом з других рук, часто містять фактичні помилки.

Тож метою даної розвідки є встановлення динаміки участі скандинавів у Хрестових походах та пов'язаних з цим випадків найму до візантійської армії, їх взаємозв'язку. Крім того, необхідно встановити мотиви, які спонукали скандинавів діяти саме у такий спосіб, нехарактерний для хрестоносців інших країн.

Хрестоносці опинилися у досить двозначній ситуації. Адже учасники Першого Хрестового походу не просто діяли на прохання візантійського уряду, а й склали васальну присягу. Та по факту їх незалежних дій не можна хрестоносців вважати етніками, іноземними частинами візантійської армії. І хоча традиційно вказується на глибоке взаємне неприйняття візантійцями та хрестоносцями одне одного² та хрестоносці скандинавського походження неодноразово залишалися у Візантії, отримуючи санкцію на це від власного короля прямо на місці. От кілька прикладів:

Альберік Екський, Вільгельм Тірський та "Estoire des Eracles" оповідають про датського принца Сveno, учасника Першого Хрестового походу, який перейшов у підданство до візантійського імператора одразу після взяття Нікеї з 1500 вояками, після чого вирушив далі до Антіохії, був оточений турками та загинув разом із своїм загоном³. Той факт, що ця історія не відома не тільки Анні Комніні, але й датським джерелам - Саксону Граматику та Кнютлінга-сазі, навряд чи є переконливим доказом того, що подібне ніколи не відбувалося (як сумнівався С. Бьондаль⁴), а скоріш говорить на користь того, що Сveno насправді не був представником королівської фамілії, тож цей факт не був важливим для її історіографів; для візантійців ж він був досить звичним явищем, не вартим окремої згадки.

За даними того ж Альберіка Екського біля 1110 р. Святої Землі (точніше порту Аскалон) дісталася дворічна експедиція Сігурда Магнус-сона (Альберік називає його "Магнус, король Норвегії"⁵), норвезького короля, детально, проте із багатьма неймовірними подробицями змальована Сноррі Стурлуссоном (Сагаосьіновьях Магнуса Голоногого, I-XIII)⁶ а також згадана у ряді арабомовних джерел (Ібн-аль-Атір, Ібн-Хальдун).

19 грудня 1110 р. Сігурд допоміг єрусалимському королеві Балдуїну захопити Сідон. Про це повідомляє вже тірський архієпископ Вільгельм (XI, 14), який взагалі не називає імені "брата короля", керівника походу, а згадає лише "декотрих людей з західних островів, особливо із їхньої західної частини, званої *Noroegia*"⁷. Інші деталі в описах подій у двох хрестоносних хроністів збігаються.

За Хеймскрінглою, на дорозі додому Сігурд зупинився у Константинополі, де подарував імператорові Олексію всі свої кораблі та дозволив залишитися значній частині своєї дружини на візантійській службі. Далі подорож Сігурд продовжив Болгарією, Угорщиною, Панонією, Сваюю, Баварією, Саксонією та Шлезвігом (не зрозуміло, чому Б. Бенедікц вказує на Росію⁸).

Ф. Шаландон вважав, що Сігурд залишив у Константинополі всі 60 кораблів, "шедеврів норвезького мистецтва", із якими зі слів скальда Тораріна Короткого Плаща, записаних Сноррі Стурлуссоном, він вирушив у подорож⁹. Вочевидь, французький дослідник має на увазі різьблене скульптурне зображення дракона з носа одного з цих суден, яке довгий час зберігалось в Константинополі, 1204 року потрапило до трофеїв хрестоносців з Фландрії та опинилося в Генті¹⁰.

Та на своєму шляху Сігурд, згідно Сноррі, дев'ять разів приймав бій із різними ворогами та мав втрати. Це знаходить підтвердження й у Альберіка Екського, який вказує тільки на 40 *buzis*, якими прибув король Магнус, тож до прибуття в візантійську столицю Сігурд мав не більше 40 кораблів. С. Бьондаль пропонує гіпотетичну кількість вояків, залишених в Константинополі. Враховуючи кількість суден, вказану Сноррі, можливі та вказані джерелами втрати, а також мінімальний необхідний почт для повернення конунга додому, цю кількість можемо умовно прийняти за 2500 людей¹¹.

Цікаво ще й те, що судячи зі слів Сноррі, майбутні найманці розраховували на такий результат із самого початку. Роль емісарів, послугами яких користувалися візантійські імператори, вербуючи війська¹² в цьому випадку зіграли норвежці, які повернулися із паломництва Скофті Егмундарсона 1102 р. Ватажок мандрівників помер в дорозі, а значна частина його супутників також залишилась у Константинополі. "Казали, що в Міклагарді норвежці, котрі наймалися на службу, отримали купу грошей" (Сага о сьіновьях Магнуса Голоногого, I).

Ще один епізод не надто чітко вписується в цю схему, але є близьким до неї. Він згаданий Саксоном Граматиком (I, 338ff), Eriksdrapa Маркуса Скегг'ясона та заснованим на цій драпі фрагментом "Саги про Кнютлінгів"¹³ Близько 1102-1103 рр. датський король Ерік здійснював паломництво святими місцями. В першу чергу він відвідав Константинополь, де був радо зустрятий датчанами на імператорській службі, і досить підозріло самим імператором. Імператор Олексій Комнін остерігався занадто близьких контактів між своїми охоронцями та їхнім сюзереном,

проте виявилось, що Ерік повністю підтримує прагнення датчан заробити славу та гроші на візантійській службі. Це вочезидь було несподіванкою для володаря країни, яка не стільки екпортувала кадри (не рахуючи духівництва), скільки імпортувала їх. Тож імператор багато одарив Еріка, надав йому 14 кораблів (*piratica navigia* - словами Саксона) та півлесту золота („*gulli gaudu halfa lest* драпи про Еріка) для подальшої дороги. Маршрут Еріка скінчився на Кіпрі, де він помер від лихоманки, а його жінка, королева Ботільда - на горі Олив під Єрусалимом¹⁴.

Ця історія прямо не стосується теми розвідки. Але королівське подружжя напевно супроводжував чималий почт. Кількість людей у ньому важко вирахувати. С. Бьондаль вважає. Що 14 кораблів, наданих Ерікові, були дромонами, тобто вмщували разоді до 4200 пасажирів. Проте дані стосовно місткості дромонів є значною мірою гіпотетичними, а більшість їхніх екіпажів (близько 230 з 300 людей) складали веслярі. До того ж під піратськими кораблями Саксон міг мати на увазі захоплені ромеями судна арабів, значно менш місткі. Не може дати конкретної інформації і сума півлесту золота (лест - ісландська одиниця ваги, що дорівнює 3840 фунтам або 1567 кг. В перекладі на візантійські одиниці це дасть приблизно 24 кентінарія золота), яка могла бути витрачена на найм згаданого почту на візантійську службу. Ця сума найвірогідніше є поетичним перебільшенням.

Подальша історія почту Еріка достеменно невідома, але відоме місце, де помер Ерік - місто Basta (Пафос) на Кіпрі, де в середині XII ст. стояв гарнізон, що складався з варангів. Точні відомості про нього надає другий абат Тінгейрарського монастиря Ніколас Семундсон (1148-1158), який на початку свого абатства здійснив паломництво до Святої Землі. Ось, що він оповідає у найдавнішому ісландському ітінерарії: ”В двох днях звідти (від Патари - О.Л.) знаходиться Кіпр, там глибоке море лежить, яке нормани Аталсфйорд, а греки Саталійською затокою звать. На Кіпрі є місто, що зветься Veffa (Пафос - О.Л.), де знаходиться табір варангів (Væringjaseta); там вмер Ерік Датський конунг Свейнсон, брат Кнута Святого”¹⁵. Це повідомлення, залишене, за характеристикою О. Мельцикової, не стільки християнським письменником, скільки спостережливим скандинавом-християнином¹⁶, спричинило дискусію серед дослідників, чи знаходився цей табір варангів в тому самому замку Saranda Kolonnes, який був зайнятий англійським королем Річардом I у 1191 році, та сліди якого залишилися до сьогодні в пізнішій замковій будівлі Лузін'янів¹⁷, чи деінде¹⁸. В будь-якому разі гіпотеза С. Бьондаля про те, що цей гарнізон був первісно складений з почту короля Еріка, винайнятого Комнінами та залишеного на місці його загибелі, а також з тих візантійських варангів, які, можливо, вирушили у паломництво разом із ним, має цілковите право на існування.

Наступна історія, що її оповідає Оркнейнґа саґа¹⁹, поєднує в собі дві форми залучення: місію на північ та хрестовий похід. Коротко зміст подій такий: десь між 1151 та 1153 роками за пропозицією норвежця Ейндрида

Молодшого оркнейський ярл Рьогнвальд Кольссон-калі вирушає із чотирнадцятьма кораблями у хрестовий похід. Це аж ніяк не було метою Ейндрида, оскільки після проходження Гібралтару він зі своїм кораблем та з п'ятьма ярловими прямує до Візантії, в той час як оркнейці повз Крит достаються Акри та деякий час перебувають у Святій землі. Після цього ярл вирушає до Константинополя. З віршу, приписаного Рьогнвальду, цілком зрозуміло, що він збирається найнятися до візантійської служби (*Piggjum pengils* - "отримаємо платню"). Проте цього ярл Рьогнвальд не робить, натомість проводить в Константинополі зиму і повертається, залишивши в Візантії свої кораблі, сухоходом. З минулих прикладів ми знаємо, що за таких умов значна частина його почту мала б залишитися в Візантії. В Константинополі Рьогнвальд зустрічає Ейндрида, який, як виявилось, займає високий пост на службі імператора. Саме ця зустріч змінила плани оркнейського ярла, бо він не бажав служити під командою Ейндрида, показаного в сазі як людина не високого походження та не надто доблесна. Та його роль досить чітка, бо саме Ейндрид у цьому випадку зіграв роль емісара, відрядженого на північ за найманцями імператором Мануїлом Комніном (норв. Менеліасом). Вірогідно, що він таки привів шість кораблів, та майже завабив на службу іншу частину загону під проводом самого ярла.

Пізніше імператор Ісаак пропонував увійти до візантійської армії данцям, які йшли у паломництво до Святої Землі повз Константинополь (про це - у *Historia de profectioe Danorum in Terram sanctam*). Цей північний контингент мав бажання приєднатися до Третього хрестового походу, але, як і більшість попередніх, заплізнився до бойових дій. На дорозі додому близько 1193 р. данці були радо прийняті Ісааком II Ангелом, багато обдаровані ним та запрошені залишитися на службі. Петербурзька дослідниця Т.В. Ніколаєва, співствалюючи цей випадок із іншими відомостями про зв'язки Данії та Візантії (лицарі Абсалона, місія Петра Злого до Данії 1191 р.) приходять до висновку, що і в цьому разі мали діяти якісь емісариTM, хоча джерело нічого про це не каже.

Можна впевнено говорити, що найманство для скандинавів було річчю престижною та звичною. Роси, варанги, та інші найманці залежали лише від того, хто платив кошти, у випадку із Візантією - від імператора. Платня та інші виплати, можливо, сприймалися ними так само, як бенкети, що їх давали конунги та князі Північно-Східної Європи для підтвердження свого авторитету. Людина, яка отримувала дарунки у відповідь мала бути вірною дарителеві, якщо не може рівноцінно віддати, такий був менталітет мешканців півночі у ранне середньовіччя”. Тож не можна забувати про цей міцний зв'язок між дарунком-платнею та вірністю у північан. Платня - це одночасно те, що цементувало найманські підрозділи візантійської армії. Провінційні рекрути-стратіоти привносили із собою особисті, родинні, клієнтні зв'язки, оте своєрідне місництво, у фемне військо, що призводило до залежності кожного солдата від великої

кількості факторів, крім свого командувача. Це пояснює, чому грубі найманці, варвари, яким греки не дуже довіряли загалом, користувались славою виключно вірних тій династії, яка їх винайняла. Це також робить беззмисливими як модернізаторські ствердження певних радянських істориків, яких не задовольняло присвоєння "буржуазними" та "західними" істориками терміну "найманець" руським союзникам Візантії*^A Різноманіття та взаємопроникність способів залучення воєнків до візантійської армії, а також нерідке прагнення представників правлячих домів інших країн вступити на службу до ромейів зводять нанівець всі спроби чітко розрізнити поняття "найманець" та "союзник", в тому числі і для періоду до другої половини XI ст., межі якої Г. Літаврін²³ вважає визначальною для зникнення такого відокремлення.

Адже за гроші можливо було купити союзність і цілої держави у боротьбі із третьою стороною. Візантія використовувала і таку політику, підтвердженням чого може слугувати військова допомога фатімідського махді Убейдаллаха Візантії під час повстання в Італії. За це калабрійський стратіг Свстафій мав сплачувати арабам 22 тисяч номізм (3 кентінарія) на рік, а з 922 р. - 11 тис. (Сейгіп, II, 354-357)²⁴.

З чотирьох відомих форм залучення візантійською армією найманців вербування паломників та хрестоносців найнезвичайніша. Вона мала місце з одного боку лише в певний період часу - період найбільшого розмаху хрестоносного руху, коли той сягав Скандинавії. З іншого боку, з усіх хрестоносців лише данці та норвежці поєднували благочестиву справу із зароблянням грошей на службі у схизматиків-ортодоксів. Втім, для пересічного скандинава XI ст. церковний розкол ще не став важливою для світорозуміння реальністю. Саме на цей період припадає найбільше "грецьких" хрестів на рунічних каменях у Швеції²⁵. Вочевидь, не було нічого дивного у рішненні скандинавів використати хрестоносну акцію свого конунга задля успішного потраплення до Візантії. Можна припустити, що це було більш почесно, ніж бігти туди від переслідування. Адже й самі найманці могли використати свою наближеність до святих місць християнства для паломництва, тоді засобом ставало найманство. Так вчинив Харальд Хардрода, відвідавши під час своєї служби у Візантії Іерусалим²⁶. Це було оспівано у сагах, і не виключено, що історія Харальда певною мірою зняла бар'єр, якщо він взагалі існував.

Таким чином, історія хрестоносного руху, який проходив загалом у протистоянні із зовнішньою політикою Візантійської імперії, отримує новий несподіваний бік. Впродовж XI-XII ст. практично у всіх випадках, коли представники скандинавських народів вирушали в хрестоносні походи, одним з мотивів який ними рухав був вступ на службу до візантійського імператора. Роль конунга-хрестоносця часто полягала у забезпеченні можливості цього вступу. Це пояснюється вимогами візантійської сторони, яка брала найманців на службу зазвичай після договору з правителем країни-донору військової сили. Для скандинавів вступ до візантійського війська був традиційним способом як матеріального збагачення, так і доказу свого талану. Людина, про яку можна було сказати, що вона „була в Грікланді на службі у конунга Міклагарда“, одразу вважалася поважною, авторитетною та успішною. Але з середини XI ст. прямий шлях до Візантії через Русь перервався. В той же час змінювалася соціальна та релігійна ситуація в самій Скандинавії. В нових умовах стара традиція найкраще могла себе виявити у вступі до візантійської служби феодалної дружини,

яка з'явилася у Східному Середземномор'ї з ще одною ціллю - участю в хрестоносному поході.

Примітки:

1. Βιονταί 3. *Υκε Υαγαλσαν8 οΥ Βυζαντιύμ: an aspect of Βυζαντιύε ΜίΨιου Νίζιου / Γαυλί., γευίεσεí αν(ί γεμγΨεν Βυ Β. ΒενεΨικε. - Μ-Υ., 1978.*
2. Див.: Мишо Ж. *История крестовых походов / Пер. с фр. С.Л. Клячко. - Одесса, 2004. -С.13; Острогорський Г. *История Візантії / Пер. з нім. А. Опішка. - Львів, 2002. - С. 337-339.**
3. ΑΨβεΨισυ Αδιενσιζ. *Νίζιουα Νιεγοζοιυμίανζε εχρεΨιύιονιζ. ΠΙ, 54 // ΡΨ 166 - Col.469-470.*
4. Βιονταί 5. *Ορ.εΨί. -Ρ.131.*
5. ΑΨβεΨισυ Αδιενσιζ. *XI, 26 - Col.687.*
6. Σπορρι Στυραυσσον. *Χειμεκρινελα / Пер. с исл. - М., 1980.*
7. ΨΨεγμιζ Туεεиζ иεεНιερίζориз. *Νίζιουα γεεит in ρεεΨΨιζ ίεανταγινιζ Ψεζαγυт // Βεεεиζ Δεζ Νίζιогенιζ йεε εгоγζаγεε. Νίζιогенιζ οεεΨεен-εиυ, I. - Ρ., 1844. - Ρ.476-477.*
8. Βιονταί 8. *Ορ.εΨί. - Ρ. 139.*
9. *СНΑγανιον Ρ. Εζζαί ζυε Ιε γεεηε (i'ΑΨεξιζ I-εε Σομπεε. - Ρ., 1900. - Ρ. 256-257.*
10. Успенский Ф.И. *История Византийской империи. - Т. III. - М-Л., 1948.-С.410-411.*
11. Βιονταί 8. *Ορ. εΨί. - Ρ. 136-140.*
12. Луговой О.М. *Насольство Калокира и практика формирования византийской армии в X веке // Древнее Причерноморье: Сборник статей, посвященных 85-летию со дня рождения профессора Петра Осиповича Карышковского - Одесса, 2006. - С. 129-134.*
13. *ΚυΨίηιζα-ζαεα, 81//Απιδουίεεζ Κυεεεζ II-Ρ.127-141.*
14. Βιονταί 8. *Ορ.εΨί. - Ρ. 131-134.*
15. *Ανοοιαιονιζ ΨεοεγαρΜδυεεζ йиεεε α ΓαΨΨε Νιεογζ йε ΤΨηιζεγυεεζ // Απιδουίεεζ Κυεεεζ II, БХVI (В) - Ρ. 407-408.*
16. Мельникова ЕА. *Древнескандинавские географические сочинения: тексты, перевод, комментарий. - М., 1986. -С. 19.*
17. Matej P.O., *KagaεεοεεΨιζ V. ΡαρНоз: Νίζιου αν(ί агскеοΙοεу. - Μιεοζια, 1984.-Ρ. 309.*
18. *Μεεαν! Α.Н.8. ΔυρρΨεμενιαγυ εχεαοοιαιονιζ οи α εαζΨεε ζиε αί ΡαρНоз, Сурεиζ, 1970-1971 // ΒυηΒαΨион Οακз Ραρεεε, 26. - 1972. - Ρ. 322-345.*

19. *Oskneyinǫa-ǫaǫa* // *АнДидієз Кизез II*. - Р. 215-221; *Пріцак О. Походження Русі*. - Т. II. - *Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія*. - К., 2003. - С. 237; *Віопсіаі 8. Ор.сіі*. - Р. 155-157.
20. *Миколаєва Т.В. Отношения между Данией и Византией в правление Исаака II и Алексея III Ангелов (по материалам скандинавских источников)* // *Византия и Запад*. - М., 2004 - С. 132-135.
21. *Гуревич А.Я. Богатство и дарение у скандинавов в раннее средневековье II Средние века*. *Всп.* 31. - М., 1968. - С. 180-198.
22. *Литаврин Г.Г., Янин В.Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX-XV вв. II История СССР*. - 1970. - №4. - С. 41.
23. *Литаврин Г.Г. Византийское общество и государство в X-XI вв* - М., 1977.-С. 253.
24. *Васильев А. Византия и арабы*. Т. II. - СПб., 1902 - С. 199.
25. *Рыбаков В.В. К дискуссии о епископе Осмунде II Средние века*. - *Всп.* 63. - М., 2002. - С. 1-16.
26. *Спорри Стурлуссон. Сага о Харальде Суровом, XII*.